

Андрій ЗАБЛОВСЬКИЙ
Київ

ДО ПРОБЛЕМИ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНОЇ МОДЕЛІ УКРАЇНЦІВ

Останнім часом з'явилося чимало праць, які так чи інакше торкаються проблеми етнопсихологічної складової етнічної історії українців. Це пояснюється, передусім, легітимізаційними спробами сучасної гуманітарної науки, які спрямовані на обґрунтування самобутності та тяглості українських державницьких традицій, на акцентування унікальності соціо-культурних координат історичного буття нашого народу. Такі інтерпретаційні моделі минулого, в яких дуже часто присутні різного роду історичні міфологеми, були характерні в свій час для суспільств, які також перебували на етапі свого національного самоутвердження та реалізації. В цих суспільствах міфи історичного характеру поставали як своєрідні ідеологічні конструкції, що були створені для певної мети (передусім, історичної легітимізації), а також – як інтегруючі феномени, в яких символи національної ідентичності набували зрозумілого для усіх значення. З цього приводу слушним є критичне зауваження, котре висловлює німецький дослідник

А.Каппелер на адресу сучасної української історіографії, говорячи про те, що “існує реальна небезпека продовження традицій “чорно-білої” радянської історіографії: поняття “клас” буде замінений поняттям “нацією”, описання героїчних комуністів будуть замінені відповідними описаннями героїчних націоналістів і стереотип “вічна дружба народів” буде замінений стереотипом “вічний антагонізм” між українцями та росіянами”¹.

З огляду на вищезазначене, хотілося б наголосити на тому, що більшість праць українських вчених з етнопсихологічної проблематики відзначаються своїм моністичним підходом, прагненням обмежити дослідження цієї проблеми переважно рамками психологічного або філософського дискурсу. Крім того, це і спроба, з одного боку, виробити певну теоретичну схему, аналітичну конструкцію без попереднього верифікування та апробування її на емпіричному матеріалі, а з іншого – тяжіння до довільного трактування, інтерпретації існуючої емпірики без належного теоретичного узагальнення.

Окремо треба підкреслити той факт, що сучасні дослідники, звертаючись до робіт представників української діаспори (Олександра Кульчицького, Богдана Цимбалістого, Володимира Яніва, Івана Мірчука, Дмитра Чижевського тощо), які зробили досить багато у справі пізнання “української душі”, дуже часто сприймають їхні когнітивні структури в одновимірному, спрощеному вигляді, опускаючи при цьому евристичну цінність самих цих досліджень.

Однак, на мою думку, не варто все-таки драматизувати ситуацію, оскільки за переконаннями Т.Куна, в “історії науки ніколи не здійснювався чисто кумулятивний прогрес знання, а відбувалися зміни в структурах думки, які вели до виникнення нової парадигми, тісно зв’язаної з розумовими течіями часу...”² Очевидним є те, що актуалізуючи такий напрям в антропологічній науці (тут мається на увазі не фізична антропологія, а комплексний погляд на людину), як етнопсихологія, який, в свою чергу, вже не на часі в західній науковій думці, ми так чи інакше змушені будемо звертатися з цих питань до теоретичних розробок представників західного інтелектуального світу. Отже, можна констатувати, що ми знаходимося на перехідному етапі, коли на порядок денний виступають завдання історичного самоутвердження українців як “легітимної нації”, які, в свою чергу, накладаються на гносеологічні потуги представників наукової громади і перешкоджають значною мірою перейти до структурування наших пізнавальних зусиль у відповідності з критеріями наукової об’єктивності та аналітичності. В цьому ракурсі, звертаючись до проблеми етнопсихологічної моделі українців як “представлення предмета, системи чи ідеї у формі, що відрізняється від форми цілого”³, тобто у формі певної симпліфікації (спрощення) реальності, що полегшує можливість побачити внутрішні відносини всередині самої етнічної системи, хотілося б зупинитися дещо на поглядах російської дослідниці Лур’є С.В., яка останнім часом плідно працює в ділянці теоретичної етнопсихології. Так, в одній із своїх праць, розглядаючи етнічну картину світу в якості “парадигматичної” основи для розуміння етнопсихологічних особливостей того чи іншого народу, вона виходить з твердження про її походність “від етнічних констант, з одного боку, та ціннісних орієнтацій з іншого. Вона (етнічна картина світу) являє собою їх накладання: етнічні константи є парадигматичними формами традиційної свідомості, які отримують конкретне наповнення за допомогою процесу трансферу, спрямованість якого визначається ціннісною орієнтацією. Етнічні константи та ціннісна орієнтація співвідносяться як умова та мета дії. Етнічні константи незмінні протягом усього життя етносу, а ціннісна орієнтація може змінюватися, вона є результатом вільного вибору людей...”⁴

Говорячи про ціннісну орієнтацію, Лур’є С., однак, провокує наступні запитання: А чи не виступають “етнічні константи” своєрідними артикуляторами власне інтроетнічних ціннісних установок та стереотипів, і чи є “етнічні константи” такими вже незмінними, перманентно відтворювальними протягом етнічної історії?

Також спірною є теза про те, що “загальними принципами дослідження етнічних констант може бути вивчення того, як та чи інша ціннісна система представлена в свідомості народу, адаптована народом, якій підлягає корекції, щоб стати сумісною з етнічною константою даного народу”⁵. Це положення може бути прийнятним за умови, що ці ціннісні орієнтації були привнесені ззовні в етнічну систему і виступають з нею у когерентному відношенні. Запропонована ж нею спроба визначити етнічну картину світу за певними параметрами заслуговує на увагу як окрема теоретико-пізнавальна схема при розгляді традиційної етнокультури українців, оскільки “стабілізуючою етнос і його культурну основу є система традицій, котра являє собою свого роду колективну пам’ять, що акумулює міжпоколінну етнокультурну інформацію. Причому вона регулює не лише рівень інформації, необхідний для відтворення етносу, а й ступінь іноетнічних запозичень. Іншими словами, цей механізм не може допустити того, щоб у структурі етносу переважали чужорідні компоненти, а із запозичених такі, що не сприймаються як свої... Регулювання етнокультурної інформації відбувається за допомогою етнічних стереотипів – свого роду цеглин, з яких і вибудовується вся культура етносу. Це усталені форми етнічної поведінки, так би мовити її зразки, що вироблені багатовіковим досвідом народу і закодовані в його культурі. Вони є суттю механізму традицій, без яких, власне, не може існувати жодна культура”⁶.

Ця схема конструюється за наступними параметрами:

- 1) образ “себе”;
- 2) образ ворога;
- 3) образ покровителя;
- 4) спосіб протидії злу;
- 5) характеристики, що визначають суб’єкт дії.

В українському ж варіанті, функціонування цієї аналітичної схеми визначається, насамперед, етнокультурною диспозицією у формі “ми – вони” як негативного, так і позитивного характеру. Як зазначає Швецова А.В., “етнос

стверджує себе не лише позитивно, шляхом самопокладання властивих йому засад життя, а й негативно – тобто певним чином протиставляючи себе іншим народам, вступаючи з ними в історичне змагання, боротьбу чи суперництво... Лише зустріч з іноетнічними феноменами, ситуація впливу, взаємодії чи виклику з боку іноприродної етнічної волі спричинює власну етнічну консолідацію й призводить до виокремлення власної етнічної самобутності, котра вирізняє “нашу” етнічну спільноту на відміну від “інших”. Через неї та завдяки їй (диспозиції) відбувається історична праця самовизначення етносу та формування його національного характеру. Звичайно, цей процес не обмежується лише негативною формою, але й ігнорувати велику вагу негативної етнокультурної диспозиції у національному самовизначенні не можна”⁷. У цій диспозиційній іпостасі “ми – вони” виступали насамперед українці й росіяни, українці й поляки, українці та татари, які взаємодіючи протягом свого історичного розвитку витворили своєрідну модель міжетнічних відносин, в якій образ “себе” та образ ворога знайшов своє якнайповніше відображення. Причому ця модель в міжетнічних стосунках українців з іншими народами в історичному вимірі розгорталася за наступними напрямками:

По-перше, модель співіснування українців з іншими етнічними спільнотами відбувалася у формі міжетнічних контактів сусідського типу, яка передбачає значну культурну ізоляцію та порівняну рівноправність сусідських етнічних масивів в даному просторі.

По-друге, мала місце так звана “міксація культури та метисизація”, а часто й асиміляція, яка виступала своєрідним індикатором слабкості українських внутрішньоетнічних комунікативних зв’язків, що означало, чим “відкритішою” етнічна спільнота є для запозичень, тим сприятливішою є ситуація для асиміляційних процесів.

По-третє, відбувалася міжетнічна уніфікація, коли проходило витворення єдиної субкультури на базі декількох культур при домінантній позиції якоїсь однієї (як приклад тому українські міста).

По-четверте, формою співіснування українського етносу з татарами, турками, росіянами та поляками нерідко поставав й збройний конфлікт, котрий являв собою пікову фазу в процесі міжетнічної комунікації українців зі згаданими народами. Така дещо спрощена модель якраз досить добре відповідає баченню етносу як адаптивно-адаптуючої системи з комунікативними процесами, що протікають на синхронному та діахронному рівнях всередині цієї системи або за її межами і які реалізуються в етнокультурній диспозиції “ми – вони”. Натомість при вивченні цих диспозицій так чи інакше торкаємося проблеми т. к. зв. “архетипів” українського народу, які, на думку С.Кримського, реалізуються: у “філософії серця” як виразу “внутрішньої людини”; “софійності світу” як світоглядного виміру життя; вірі у апокатастасис (благосного повернення людства до первинної чистоти ще за земного життя) як виразі онтологічного оптимізму; інтимній любові до природи як до матері – родового начала; пріоритеті індивідуального над загальним як вияву свободолюбства особистості; гумористичному відношенні до гри з долею чи нечистою силою як виразі анти-фаталістичного розуміння “буття”; цінування слова як меча “духовного” в якості моделі світу чи навіть як скороченого міфу”⁸.

Власне проблема архетипів українського народу як чогось “колективного несвідомого”, зафіксованого, передусім, в його усній народній творчості і пов’язаного з глибинними рівнями людської психіки, стосується, як на моє переконання, розуміння того стану “екзистенційної межовості”, в якому опинилася Україна внаслідок цілої низки історичних обставин. Як писав ще в свій час відомий дослідник проблем української етнопсихології Володимир Янів “при духовнім окциденталізмі України, при її приналежності до Європи, її ексцентричне положення мусило статися причиною певної межовості, коли Україна є вже географічно “на грані двох світів” (Європи та Азії), то ця межовість в ще більшій мірі мусіла виявитися в геополітичному сенсі, що так виразно видне у відомім двостиху І.Мазепи:

Ой, біда-біда тій чайці-небозі,
Що вивела часняток при битій дорозі!

І не можна уявити, що географічна і геополітична межовість змогла залишитися без впливу на духовність і не призвести до духовної “межовості, “транзитності”, перехідності. Виявом цієї “транзитності” є між іншим насилання поодиноких трьох основних психічних функцій, чи точніше співвідношення між розумом, почуваннями та волею... співвідношення більш гармонійне в Європі і захитане в нас”⁹.

Ця, зрештою, окраїнність, як підкреслював ще Олександр Кульчицький, з необхідністю постійної боротьби, захисту, породила ідеал лицаря-козака (“Vita maxima”) як амальгами шляхетних чеснот. Але поруч з цим ідеалом в умовах постійної небезпеки, страху за власне життя викристалізувалася інтроверсивність як риса українців, що втілювалася у втечі в приватне життя, а на побутовому рівні комунікації закріпилося у вигляді “моя хата скраю...”, “мовчи глуха, менше гріха”, “нижче трави, тихіше води” (“Vita minima”) тощо.

В цілому ж етнопсихологічна модель українців не може бути пізнана тільки в межах цих параметрів, а включає в себе і інші структурні рівні, такі як, наприклад, алгоритм поведінки етнічної системи в кризові, зламні періоди своєї історії; семіотичний – як рівень знакових систем певної культури, який безпосередньо пов’язаний з механізмом передачі етнокультурної інформації, моделюванням етнічних ідентифікацій; аксіологічний – що реалізується у наборі базових ціннісних орієнтирів, які є адекватними на даний момент і багато в чому визначають перебіг комунікативних процесів інтроетнічного та екстраетнічного характеру, які, корелюючись, і витворюють самобутню етнічну культуру у всій її багатоманітності проявів та функціональних можливостей, що, в свою чергу, відповідає адаптаційним механізмам самої етнічної системи.

¹Kappeler Andreas. Ukrainian history from a German perspective in: *Slavic Review*, 1995.54. – No. 3. – P. 698. ²Кун Т. Структура научных революций. – М., 1996. – С. 18. ³Шмуратов А.Г. Конфликт і згода. – К., 1996. – С. 9 – 10. ⁴Лурье С. Метаморфозы традиционного сознания. Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применение к анализу исторических и этнографических материалов. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 274. ⁵Там же. – С. 288. ⁶Махній М.М., Русанов Ю.А. Етносфера: нариси з української етнодемографії та етнопсихології. – Чернігів, 1999. – С. 8–9. ⁷Швецова А.В. Національний характер як феномен культури. – Сімферополь, 1995. – С. 173 – 174. ⁸Кримський С.Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: Методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 91 – 92. ⁹Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал. – Мюнхен – Тернопіль, 1992. – С. 14.